

Domenica Minniti Gonias
Lecturer of Italian Linguistics
University of Athens
School of Italian and Spanish
Tel./fax 00310-7277674

**ΙΤΑΛΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΓΛΩΣΣΙΑ.
ΤΟ ΕΛΛΗΝΟΚΑΛΑΒΡΙΚΟ ΙΔΙΩΜΑ ΑΠΟ ΜΙΑ ΝΕΑ ΟΠΤΙΚΗ ΓΩΝΙΑ***

“Είναι καλύτερα να θεωρήσουμε τον γλωσσολόγο και τον φιλόλογο όχι ως διαφορετικά πρόσωπα, αλλά ως διαφορετικούς ρόλους που μπορούν να αναληφθούν από το ίδιο πρόσωπο”
(G.Leech, στο: Μπαμπινιώτη 1991)

Abstract

In the south of Italy, for many centuries the Greek language and the Latin language have been coexisting and “struggling” for prevalence. The Latin “won” in the end, but the Greek still stands up in the region of “Bovesia” (the so called “grecanico”), receiving however continuous and material influences from the Italian language (to be exact, from the southcalabrian dialect, particularly in his variety of the region Aspromonte).

In this paper the above situation is described in his general lines; some examples of italian interference at the morphological, phonological and lexical level are also given.

Εισαγωγή

Το ελληνικό ιδίωμα της Καλαβρίας¹ αποτελεί ενδεικτική περίπτωση συνύπαρξης και αλληλοεπίδρασης της ελληνικής και της ιταλικής γλώσσας σε έναν εξωελλαδικό χώρο. Μολονότι είναι πλούσια η παραγωγή σχετικών γλωσσολογικών μελετών, ευάριθμες είναι οι προσπάθειες, να εξεταστεί το ιδίωμα αυτό με βάση τον δισυπόστατο χαρακτήρα του και με τα ειδικά εργαλεία της συγκριτικής ανάλυσης. Για πολύ καιρό οι επιστήμονες έδωσαν

* Ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή της Γενικής Γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, κ. Χριστόφορο Χαραλαμπίδη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις του.

¹ Στη μελέτη αυτή, προκειμένου για τον ορισμό του συγκεκριμένου ιδιώματος, επιστρατεύονται λέξεις διαφορετικές, οι οποίες ενίοτε ξεκρίνουν τον Έλληνα αναγνώστη, επειδή λείπουν από τη σχετική ελληνική βιβλιογραφία ή αποτελούν μετάφραση ιταλικών όρων. Έτσι, υπάρχει η ονομασία grecanico, την οποία εισήγαγε ο Rohlf (1975: 64) και η ονομασία “ελληνοκαλαβρική διάλεκτος”, η οποία αποδίδει το ιταλικό dialetto greco-calabro. Η επιστράτευση διαφορετικών όρων κρίνεται απαραίτητη, κυρίως για λόγους “πολιτικής ορθότητας” της γλώσσας και αντικαθιστά ως επί το πλείστον τον χαρακτηρισμό “κατωϊταλικό ιδίωμα”, ο οποίος είναι ο επικρατέστερος στην Ελλάδα, παρουσιάζει ωστόσο αρνητικές συνδηλώσεις. Πράγματι, στην ιταλική γλώσσα προτιμάται η έκφραση “νότια Ιταλία” από το παρωχημένο “Κάτω Ιταλία”.

βάρος στο ακανθώδες ζήτημα της γεωγραφικής και ιστορικής προέλευσης της ελληνοκαλαβρικής διαλέκτου, ενίοτε εντρυφώντας στην περιγραφή των γλωσσικών φαινομένων (Rohlf's, 1950)², πάντα όμως λαμβάνοντας ως επίκεντρο της ανάλυσής τους την ελληνική συνιστώσα έναντι της ιταλικής³. Οι Ιταλοί γλωσσολόγοι ειδικότερα, στην αρχή εξακολούθησαν τις προηγούμενες συζητήσεις μεταξύ αρχαϊστών και ρωμαϊστών (Σιδεράς 1979, Minniti 1992), ενώ στη συνέχεια στράφηκαν στην παρακολούθηση των αλληλοεπιδράσεων. Έτσι, επικέντρωσαν την προσοχή τους κυρίως στο ιταλικό στοιχείο (Caracausi 1977, 1979), προεκτείνοντάς την όμως και στη διείσδυση της ελληνικής γλώσσας στη διάλεκτο της Καλαβρίας, όπως έκανε ο Γερμανός ρομανιστής Rohlf's (1975). Ο σπουδαίος αυτός ιστορικός της γλώσσας έδειξε με διεξοδικό τρόπο πόσο οι τοπικές ποικιλίες της ιταλικής, οι οποίες ομιλούνται στο νότιο τμήμα της Καλαβρίας - το "ελληνικό"-, επηρεάστηκαν από τη συνύπαρξή τους με την ελληνική, αναδεικνύοντας παράλληλα τη λατινικότητα του βόρειου τμήματος, όπου η ελληνική ουδέποτε ευδοκίμησε ως ομιλούμενη γλώσσα⁴.

Η διαφορετική οπτική γωνία, την οποία επέλεξαν οι μελετητές για να προσεγγίσουν το "γκρεκάνικο", οφείλεται ενδεχομένως στον βαθμό κυριαρχίας σε αυτό του ελληνικού στοιχείου, ο οποίος βαθμός ήταν διαφορετικός σε διαδοχικές χρονικές στιγμές. Έτσι, από τη στιγμή που άρχισε να διαπιστώνεται από τους διαλεκτολόγους ότι η ελληνική γλώσσα στην Καλαβρία υποχωρούσε αισθητά σε σχέση με την ιταλική, λογικό ήταν η προσέγγισή

² Ακόμη και μετά την έκδοση της *Γραμματικής* από τον Rohlf's, ο Καρατζάς (1958: 27) υπογραμμίζει την ανάγκη οι περιγραφικές μελέτες να συνεχιστούν και να ενταθούν· γράφει συγκεκριμένα: "*Je pense que même après la publication de l' "Historische Grammatik der unteritalienischen Gräzität" de Rohlf's, une description exhaustive du parler de chaque village serait très utile : elle nous donnerait l' image de l' archaïsme ou des innovations de chacun de ces parlars...*".

³ Ο Καραναστάσης (1991: 45-51), λ.χ., δεν λαμβάνει υπ' όψη του το ενδεχόμενο ορισμένες ιδιαιτερότητες του ελληνοκαλαβρικού ιδιώματος να οφείλονται, όπως είναι λογικό, στις επιδράσεις που δέχθηκε από το ιταλικό στοιχείο. Το απόσπασμα, όπου περιέχονται οι απόψεις του γύρω από τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο γλώσσες, αξίζει να αναφερθεί αυτούσιο, παρ' ότι μακροσκελές. Γράφει λοιπόν ο ερευνητής της Ακαδημίας Αθηνών: "Η γλώσσα των Ελληνοφώνων της Κάτω Ιταλίας παρά την μακραίωνη συμβίωσή της με τα τοπικά Ιταλικά ιδιώματα, την καταθλιπτική πίεση των οποίων υφίσταται συνεχώς, διατηρεί θαυμαστή πληρότητα ακόμη και σήμερα που, δυστυχώς σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, διανύει τις τελευταίες δεκαετίες της ζωής της. Τα Ιταλικά λεξιλογικά δάνεια τα οποία δέχτηκε κατά τη διάρκεια της συμβίωσης προσαρμόστηκαν προς το Ελληνικό γλωσσικό περιβάλλον, πολιτογραφήθηκαν και αποτέλεσαν ένα σώμα και έτσι δεν μπόρεσαν να αλλοιώσουν την ταυτότητά της. Σ' αυτό συνέβαλε κυρίως η *υπεροχή της έναντι των Ιταλικών ιδιωμάτων*" (ό.π.: 45).

⁴ Η διείσδυση αυτή αποδεικνύεται από τον Rohlf's με πλήθος παραδειγμάτων, από τα οποία αναφέρονται εδώ, μεταξύ άλλων, το υψηλό ποσοστό ελληνικών στοιχείων στο λεξιλόγιο (όπου συχνά ελληνικές μορφές συνυπάρχουν με τις ρομανικές), η ελληνότροπη χρήση του συντακτικού (αόριστος αντί παρακειμένου, υποθετικός λόγος με παρατακτικό τόσο στην υπόθεση όσο και στην απόδοση, οι μορφολογικές μεταβολές σε συνδυασμό με σημασιολογικού τύπου ιδιαιτερότητες (π.χ. η διαφορά γένους ανάμεσα στο δέντρο και τον καρπό του), κοκ. (Rohlf's 1975: passim).

τους να αποκτήσει “ιταλοκεντρικό” προσανατολισμό και η έρευνά τους να διαμορφώνεται ανάλογα με τις γλωσσικές εξελίξεις⁵. Η μελέτη των επιδράσεων που δέχθηκε το ελληνικό στοιχείο από το ιταλικό, η οποία έχει σχεδόν σταματήσει από τη δεκαετία του '70⁶, έδωσε σημαντικά αποτελέσματα, κυρίως όμως έθεσε αρκετά ζητήματα, τα οποία μένουν ακόμη αναπάντητα. Η παρούσα ανακοίνωση προτίθεται να παρουσιάσει κάποια από αυτά στις γενικές τους γραμμές, δίνοντας παράλληλα και κάποιες προτάσεις για τη διερεύνησή τους.

Η συνέχιση της μελέτης των ιταλικών επιδράσεων σε διαχρονικό και συγχρονικό επίπεδο, η συγκέντρωση στοιχείων που απορρέουν από τη λεξικολογική, φωνολογική και μορφοσυντακτική ανάλυση, η πολλαπλή αξιοποίησή τους, λ.χ. στον προσδιορισμό της δυναμικής της διγλωσσίας⁷, αλλά και με στόχο τη χρονολόγηση των ελληνόγλωσσων κειμένων, αποτελούν μερικά μόνο από τα προβλήματα που ανέκυσαν και που αναμένουν την επίλυσή τους. Πρόκειται προφανώς για γλωσσοφιλολογικά θέματα, τα οποία είναι αλληλένδετα και αφορούν όλα τα επίπεδα της γλωσσικής ανάλυσης, απαιτούν δε και ιδιαίτερες μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Έτσι, από μεθοδολογική άποψη, καθίσταται άμεσα απαραίτητη, μεταξύ άλλων, η συστηματική διερεύνηση των ιταλικών επιδράσεων, η οποία θα διεξαχθεί πάνω στα άπυρρα στοιχεία που περιέχονται σε όλα ανεξαιρέτως τα κείμενα που οι μελετητές έχουν στη διάθεσή τους. Εξάλλου, εκτός από έργο της ταύτισης και της

⁵ Ήδη από τον 19ο αιώνα παρατηρείται εκτεταμένη ιταλικοποίηση. Από το '50 και ύστερα, η κατάσταση της διγλωσσίας μεταβάλλεται σταθερά, με την ελληνική να υποχωρεί σχεδόν οριστικά λόγω των μετακινήσεων του ελληνόφωνου πληθυσμού ύστερα από τις πλημμύρες του '60-'70. Ακόμη και στα πλαίσια της διγλωσσίας, η θέση της ελληνικής είναι εξαιρετικά περιορισμένη, ενώ σήμερα μπορούμε σχεδόν να μιλάμε για οριστική υποχώρησή της. Η γλωσσική κατάσταση των τελευταίων δεκαετιών απεικονίζεται ρεαλιστικά από συλλογή κειμένων, που πραγματοποιήσα στα ελληνόφωνα χωριά της Καλαβρίας στο διάστημα 1980-82 και η οποία βρίσκεται υπό έκδοση (Minniti: 2001).

⁶ Ελάχιστη συμβολή στη συγκεκριμένη κατεύθυνση θα μπορούσε να θεωρηθεί η μελέτη μου “Επιδράσεις της ιταλικής γλώσσας στο ελληνικό ιδίωμα της Καλαβρίας μέσα από τα *Testi neogreci di Calabria*”, η οποία αποτέλεσε θέμα ανακοίνωσής μου στο Διεθνές Συνέδριο με θέμα “Ελληνική παρουσία στην Κάτω Ιταλία και Σικελία”, το οποίο διοργανώθηκε από το Ιόνιο Πανεπιστήμιο (Κέρκυρα, 29-31 Οκτωβρίου 1998). Στη μελέτη γίνεται αναφορά σε ορισμένες διαδικασίες προσαρμογής και αφομοίωσης του ελληνικού στοιχείου από το ιταλικό, οι οποίες συνοψίζονται στα ακόλουθα φαινόμενα: μεταβολής μορφοσυντακτικών στοιχείων (λ.χ., “ουδετεροποίηση” ιταλικών ουσιαστικών αρσενικού γένους, ιταλικοποίηση μορφημάτων ορισμένων υποκοριστικών, ελληνικοποίηση καταλήξεων ιταλικών ρημάτων, τάση αντικατάσταση της ονομαστικής και της γενικής πτώσης με την αιτιατική), σημασιολογικού δανεισμού (επίθετα, δεικτικές αντωνυμίες, επιρρήματα και σύνδεσμοι), κοκ. Όσον αφορά το επίπεδο του συντακτικού και ειδικά τα ρήματα, παρατηρούνται κυρίως φαινόμενα εξάλειψης (μέλλοντας) αλλά και διατήρησης (υπερσυντέλικος, απαρέμφατο) χρόνων και εγκλίσεων, τα οποία αποδίδονται από τους μελετητές στην επενέργεια του ιταλικού *adstrato* (Rohlf's 1950: passim)

⁷ Ο όρος “διγλωσσία”, όπως χρησιμοποιείται εδώ, παραπέμπει στην έννοια *bilingualism*, δηλαδή στη συνύπαρξη δύο διαφορετικών γλωσσικών κωδικών στα πλαίσια μιας κοινωνικής ομάδας (Weinreich 1953: 43) και όχι στη χρήση διαφορετικών ποικιλιών του ίδιου γλωσσικού κώδικα, οπότε ο ενδεδειγμένος όρος θα ήταν *diglossia* (Ferguson 1959: 285).

συλλογής των ιταλισμών, χρήσιμη είναι η συγκέντρωσή τους σε ειδικά γλωσσάρια και η κατάταξή τους σε καταλόγους γραμματικών κατηγοριών. Πιστεύεται δε ότι με τη συστηματική αυτή προσέγγιση θα διευκολυνθεί η περαιτέρω επεξεργασία και η αντιπαραβολή των δεδομένων, ώστε να γίνει εφικτή η εξαγωγή συγκριτικών συμπερασμάτων. Παρά τα σπουδαία συμπεράσματα της συγκριτικής ανάλυσης, στην οποία προχώρησε ο Rohlfis με την έκδοση της *Grammatik* (1950) και της λεξικογραφικής έρευνας, που πραγματοποίησε ο Caracausi στο *Indice lessicale* των TNC (1979⁸), μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η επεξεργασία των διατιθέμενων κειμένων βρίσκεται οπωσδήποτε μακριά από το να έχει εξαντλήσει τα όριά της. Εξάλλου, η επιβεβλημένη εκμετάλλευση όλων των γλωσσικών δεδομένων στην αποσαφήνιση της ελληνοϊταλικής διαπλοκής, ανοίγει ερευνητικές προοπτικές, οι οποίες είναι ιδιαίτερα ελκυστικές.

Η προσέγγιση της διγλωσσίας αυτής στην Καλαβρία, με στόχο την περιγραφή της, αποτελεί θέμα τεράστιο και πολύπλευρο, δεδομένης της μεγάλης γεωγραφικής, χρονικής και πολιτισμικής έκτασης, την οποία καλύπτει η συνάντηση της ελληνικής με την ιταλική στο μεσογειακό χώρο. Ωστόσο, είναι πλέον βέβαιο ότι, προκειμένου για την εξέταση της ιταλικής του συνιστώσας, το συγκεκριμένο ιδίωμα είναι ανάγκη να μελετηθεί κατ' αρχήν σε συνάρτηση με το γλωσσικό σύστημα της ιταλικής (και ειδικότερα της καλαβρικής διαλέκτου), και αφ' ετέρου να συγκριθεί παράλληλα με διαλέκτους της ΝΕ. Σκοπός της σύγκρισης αυτής θα ήταν τώρα ο παραλληλισμός ορισμένων λατινογενών φαινομένων του με αντίστοιχα φαινόμενα που απαντούν στη ΝΕ και αφορούν τον επηρεασμό της από το ρομανικό στοιχείο. Ο παραπάνω συλλογισμός ίσως γίνει σαφέστερος με την αναλυτική παρουσίαση των δύο προτάσεων εργασίας.

Η επίδραση της καλαβρικής διαλέκτου στο ελληνικό ιδίωμα

Στα πλαίσια της δυναμικής της διγλωσσίας, η ανταπόκριση ή, αναλόγως, η αντίσταση που πρόβαλλε η ελληνική γλώσσα -μία εξαιρετικά συντηρητική γλώσσα (Meillet, 1930: 99)- στη συστηματική πίεση της ιταλικής, εξαρτήθηκε κατά κύριο λόγο από τις μεταβολές που σημειώνονταν διαχρονικά στην καλαβρική διάλεκτο. Από την άλλη, η διάλεκτος αυτή, όπως είναι λογικό, δεν εξελίσσεται αυτόνομα, αλλά, όπως κάθε ιταλική διάλεκτος, συμμετέχει στο σύστημα της "εθνικής" γλώσσας και υφίσταται τις ίδιες εξελίξεις του σε πολλαπλό επίπεδο (Berguto, 2001: 73). Δημιουργείται, λοιπόν, ένα πλέγμα διαπλοκών μεταξύ (ελληνικής) "γκρεκάνικου" / ιταλικής (καλαβρικής), που διαμορφώνεται κυρίως από το λεκτικό και το μορφοφωνολογικό παράγοντα, λιγότερο δε από το συντακτικό, πάνω στο οποίο καλείται να παρέμβει ο επαρκής γνώστης των εμπλεκόμενων ποικιλιών. Λεπτομερέστερη αναφορά σε μορφές της ιταλικής επίδρασης θα αποκαλύψει το εύρος και την πολυπλοκότητα του εξεταζόμενου φαινομένου.

Η διάβρωση του ελληνικού ιδιώματος από την ιταλική γλώσσα δεν σταματά στο λεξιλόγιο, όπου είναι εμφανέστατη⁸, αλλά επεκτείνεται, λ.χ., και στο επίπεδο της

⁸ Στα TNC, καθώς επίσης στο σχετικό *Indice lessicale* (Caracausi 1979), η συχνότητα με την οποία εμφανίζονται ιταλισμοί στον ελληνικό ιστό, είναι κάθε άλλο παρά αμελητέα. Παραθέτω μερικά ενδεικτικά στοιχεία: Από τα 2842 λήμματα που καταμετρούνται στο index, 1451 ανήκουν στο ιταλικό λεξιλόγιο, δηλαδή πάνω από τα μισά. Εξάλλου, και από την άποψη της σημασιολογικής συνοχής των κειμένων, αξίζει να παρατηρηθεί ότι, στα ζεύγη των συνωνύμων, λ.χ., μία από τις δύο μονάδες είναι σταθερά ιταλικής προελεύσεως, δηλαδή ανήκει στην καλαβρική διάλεκτο ή στον ευρύτερο λατινογενή χώρο. Αρκετές είναι,

προφοράς, όπου ορισμένες αποκλίσεις από τη ΝΕ ενδέχεται να εξηγηθούν αποτελεσματικά με βάση το φωνητικό σύστημα της καλαβρικής ποικιλίας. Ήταν πράγματι αναπόφευκτο, οι φωνολογικές ιδιαιτερότητες της ιταλικής γλώσσας (Canepari 1999) να επηρεάσουν με την πάροδο του χρόνου την άρθρωση των ελληνόφωνων, όχι μόνο επιφέροντας ουσιαστικές αλλαγές σε μεμονωμένα φωνήματα, αλλά μεταβάλλοντας και τους συνδυαστικούς κανόνες. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθεί η ακουστική ιδιαιτερότητα που διαφοροποιεί ουσιαστικά την προφορά του ιδιώματος της Καλαβρίας από αυτήν άλλων νεοελληνικών ιδιωμάτων, όπως θα φανεί και από τον παρακάτω σχολιασμό κάποιων παραδειγμάτων.

Αρκετά είναι τα φαινόμενα ελληνορομανικής παρεμβολής που έχουν μελετηθεί και τα οποία αφορούν πραγματώσεις των ελληνικών φωνηέντων εξαιτίας της επαφής τους με το ρομανικό στοιχείο. Αναφέρονται, μεταξύ άλλων, φαινόμενα “κλεισίματος” (λ.χ. κατώιταλ. *kúkkalo*, “κρανίο” < “κόκκαλο”), διφθογοποίησης, όπως είναι η –χαρακτηριστική στις νοτιοϊταλικές διαλέκτους- μεταφωνία (Silvestri 1994: 93), η ουρανοποίηση (λ.χ. κατώιταλ. *arcinico* < “αρσενικό”), κ.ά. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα φαινόμενα είναι αυτό που σχετίζεται με την απλοποίηση των συμφώνων. Ο Caracausi (1979⁹: 3-11), αναπτύσσοντας κάποιες εκτιμήσεις του Καψωμένου (1953: 323), παρατηρεί ότι τα ελληνικά ιδιώματα της Καλαβρίας και της Απουλίας, ενώ διατηρούν τον συμφωνικό διπλασιασμό⁹ –κάτι που συμβαίνει, μεταξύ άλλων, και λόγω της παράλληλης παρουσίας του ίδιου φαινομένου στα ιταλικά-, από την άλλη, λόγω της εξωτερικής πίεσης, σταδιακά προχώρησαν στην απλοποίηση ορισμένων φωνολογικών συνόλων, προφανώς επειδή αυτά μοιάζουν σύνθετα στο αισθητήριο του ιταλόφωνου. Έτσι, ακολούθησαν την τάση που παρουσιάζουν οι νοτιοϊταλικές (η καλαβροσικελική ειδικότερα) διάλεκτοι, να παρεμβάλλουν το πλευρικό *r* στην εκφορά κάποιων συμπλεγμάτων, με αποτέλεσμα ελληνικά συμπλέγματα, όπως είναι λ.χ. βδ, γδ, φθ, χτ, να υφίστανται τις ακόλουθες εξελίξεις αντίστοιχα : *rd* (< *dd*), *rt* (*fθ*), *rt* (< *tt* < *θt*), κοκ. Παρατηρείται, πράγματι, ότι το *r* αντικαθιστά το πρώτο ελληνικό συνθετικό, επιφέροντας φωνολογικές μεταβολές. Αν εξετάσουμε, λοιπόν, την ελληνική λέξη “αβδέλλα”, διαπιστώνουμε τις ακόλουθες κατώιταλικές εξελίξεις: *avdèlla* > *avdèdda* > *addèdda* > *ardèdda* (κατ’ αναλογία με το καλαβρικό *cardèlla*). Το ίδιο συμβαίνει και σε μεγάλο αριθμό άλλων λέξεων που παρουσιάζουν τα παραπάνω διπλά σύμφωνα, λ.χ. (τα παραδείγματα είναι όλα από το Bova): *lirdo* < *liddo* < * *λίγδον*, *λίγδα*: *artammò* < * *αφθαμμό* < οφθαλμός: *artarida* < *lattarida* < *labtarida* < ΝΕ διάλ. “λαχταρίδα” (νυχτερίδα), κοκ. Οι προηγούμενοι τύποι μαρτυρούν με σαφήνεια τις διαχρονικές φάσεις της εξεταζόμενης μεταλλαγής, αποτελούν ωστόσο μόνο απλές ενδείξεις ενός φαινομένου που επεκτείνεται διαρκώς, όπως επιβεβαιώνει και η συγκριτική έρευνα στις πιο πρόσφατες φωνολογικές εξελίξεις της διγλωσσίας¹⁰.

τέλος, οι περιπτώσεις ελληνικών δανεισμών στην ιταλική, οι οποίοι επανα-δανείζονται από το “γκρεκάνικο”, έχοντας υποστεί διάφορες τροποποιήσεις.

⁹ Το φαινόμενο δεν απαντάται στη φωνολογία της κοινής νεοελληνικής (Σετάτος 1974), ενώ παρατηρείται και σε άλλες νεοελληνικές διαλέκτους, λ.χ. την κυπριακή (Χατζηϊωάννου 199 ?).

¹⁰ Πρόσφατα πρέπει να συντελέστηκαν και άλλες σημαντικές μεταβολές φθόγγων, από τις οποίες η πιο χαρακτηριστική είναι δίχως αμφιβολία η συριστικοποίηση του μεσοδοντικού *th* σε *s*, λόγω της αδυναμίας των Ιταλών να το προφέρουν. Το φαινόμενο αυτό δεν απαντά στα *TNC*, παρατηρείται όμως σε σημερινά κείμενα (Minniti: 2001).

Από το πλούσιο σχολιασμό του Caracausi, πάντως, ενδιαφέρει προς το παρόν να σταθούμε σε μία συγκεκριμένη παρατήρηση, σύμφωνα με την οποία, στη βάση παράλληλων εξελίξεων στην καλαβρική διάλεκτο, είναι δυνατό να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η εξομοίωση του *vd* σε *dd* “δεν είναι προγενέστερη του περασμένου αιώνα (scil. του 19^{ου})” (*ib.*). Κατά συνέπεια, δεν θα ήταν λάθος να ισχυριστεί κανείς ότι η απλοποίηση του συμπλέγματος αυτού σε *rd* πρέπει να θεωρηθεί μεταγενέστερη και να τοποθετηθεί σε πιο κοντινή σε μας εποχή. Η εφαρμογή αυτού του τύπου πορισμάτων στην επίλυση φιλολογικών ζητημάτων, λ.χ. στη μελέτη των ελληνόγλωσσων κειμένων, ενδέχεται να αποδειχθεί χρήσιμη, επιβεβαιώνοντας στην πράξη τη θεωρητικά “ισότιμη συνεργασία” μεταξύ της γλωσσολογίας και της φιλολογίας (Μπαμπινιώτης 1991: 55).

Ας εξετάσουμε πιο αναλυτικά την παραπάνω υπόθεση. Τα *corpora* που οι μελετητές έχουν στη διάθεσή τους, αποτελούνται από τα κείμενα¹¹ που συγκέντρωσε ο Rohlfς κατά την πολυετή επιτόπια έρευνά του (1950, 1964), κυρίως όμως από τη συλλογή *Testi neogreci di Calabria*, η οποία έγινε από τους Rossi Taibbi και Caracausi (1959). Στον τόμο αναδημοσιεύονται κυρίως δημοτικά προφορικά κείμενα (παραμύθια, τραγούδια, παροιμίες, κτλ.), τα οποία σώζονταν σε διάσπαρτες συλλογές ή ελάνθαναν σε διάφορες εκδόσεις από το 1821 έως το 1956. Η έως τώρα αδυναμία ελέγχου της παρείσφρυσης γλωσσικών στοιχείων από την καλαβρική στον ιστό του ελληνικού ιδιώματος αποτελεί, σύμφωνα με την άποψή μας, το σοβαρότερο εμπόδιο στη χρονολόγηση αυτών των κειμένων. Το ζητούμενο είναι, δηλαδή, να εξακριβωθεί αν τα συγκεκριμένα κείμενα αντικατοπτρίζουν την κατάσταση της γλώσσας κατά τη χρονική στιγμή που τα άκουσαν οι συλλέκτες τους από τους ελληνόφωνους μάρτυρες, ή, όπως είναι εξίσου φυσιολογικό, αν αποτελούν μαρτυρίες ή επιβιώσεις από προηγούμενες εποχές και φάσεις της γλώσσας. Οι επιμελητές της συλλογής σημειώνουν: “*I testi non rappresentano lo stato odierno della grecità calabrese, e il loro valore documentario è retrospettivo, non attuale*” (TNC: XXXVII)¹². Πράγματι, στοιχεία δομικού τύπου, αλλά και υφολογικής φύσης, όπως είναι η αποσπασματικότητα των στίχων, η απλοϊκότητα των θεμάτων και η επανάληψη ίδιων μοτίβων, συντρέχουν στη διαπίστωση ότι τα κείμενα έχουν ήδη υποστεί αναμφίβολη φθορά. Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, λοιπόν, η προέλευσή τους τοποθετείται πριν από το 1821. Από την άλλη, ο Caracausi δηλώνει αδυναμία ως προς την ανασύσταση της διαδικασίας ρομανικοποίησης “εξαιτίας της έλλειψης ντοκουμέντων προγενέστερων του περασμένου αιώνα (scil. του 19ου)” (1979: VI). Πράγματι, σύμφωνα με την άποψη του ίδιου γλωσσολόγου, οι γραπτές πληροφορίες στην ελληνική γλώσσα στη Σικελία και την Καλαβρία φθάνουν ως τον 14ο αιώνα¹³. Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι, λόγω των

¹¹ Χρησιμοποιώ τη λέξη “κείμενο” σύμφωνα με τη θεωρητική σημασία που της απέδωσε ο Hjelmslev (1961), ως γραπτή αλλά και προφορική εκφώνηση.

¹² Παραθέτω τη μετάφραση του αποσπάσματος: “Τα κείμενα δεν αντιπροσωπεύουν τη σημερινή κατάσταση της ελληνικής γλώσσας στην Καλαβρία και η αξία τους είναι αναδρομική, όχι σύγχρονη”.

¹³ Κατά τη βυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο, η παρουσία της ελληνικής γλώσσας στη νότια Καλαβρία και τη δυτική Σικελία είναι πλούσια τεκμηριωμένη. Ογκώδες *corpus* βυζαντινών και νορμανδικών εγγράφων, το *Syllabus graecarum membranarum* του Trinchera και τα *Diplomi greci ed arabi di Sicilia* του Cusa, τα οποία χρονολογούνται από τον 10ο ως τον 14ο αιώνα, πιστοποιούν για την περιοχή την ύπαρξη διγλωσσίας και ενίοτε τριγλωσσίας, επιβεβαιώνοντας τη συνύπαρξη της ελληνικής με τη λατινική, ενίοτε και με

παραπάνω δυσκολιών, στα *Testi Neogreci di Calabria* δεν γίνεται καμιά προσπάθεια χρονολογικής κατάταξης των κειμένων. Αντιθέτως, αυτά παρατίθενται με δηλωμένη πρόθεση να αναδειχθούν ιδιαιτερότητες και διαφοροποιήσεις του ιδιώματος σε συγχρονικό επίπεδο, παρά να ακολουθηθούν οι ενίοτε εμφανείς διαβαθμίσεις διάβρωσης του ελληνικού ιστού. Τη διάβρωση αυτή οι επιμελητές της συλλογής υπογραμμίζουν “εξ αντιθέτου”, επισημαίνοντας με πλάγια γράμματα ή διαφορετικά τυπογραφικά στοιχεία την ύπαρξη ιταλισμών, τόσο στα δημοσιευμένα κείμενα όσο και στο σχετικό γλωσσάριο.

Το ερώτημα είναι, λοιπόν, αν οι συνθήκες που βιώνει το ιδίωμα στο μεσοδιάστημα αυτό (14ο-19ο αι.), είναι δυνατό να ανασυσταθούν *a posteriori*, με άλλα λόγια στη βάση πορισμάτων της γλωσσικής έρευνας και μέσα από μια διαδικασία ταύτισης γλωσσικών φαινομένων. Εξάλλου, είναι θεμιτό να υποτεθεί ότι, η έστω κατά προσέγγιση χρονολόγηση των σωζόμενων ελληνόφωνων κειμένων, μπορεί να επιτευχθεί με την ταύτιση και χρονολόγηση των στοιχείων από την τοπική ιταλική διάλεκτο που απαντούν στα κείμενα αυτά. Ένα δείγμα αυτής της διαδικασίας στο επίπεδο της φωνολογίας αναφέρθηκε προηγουμένως, αλλά διεξοδικότερη έρευνα θα μπορούσε να αποκομίσει πολυάριθμα και πειστικά συμπεράσματα. Βέβαια, θα είναι ίσως αδύνατο να εξηγηθούν όλα τα φαινόμενα, ωστόσο θα πρέπει να είναι σχετικά εφικτή η αναγνώριση σημαντικού μέρους τους. Αλλωστε, η πρόοδος που σημειώθηκε τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια στη διερεύνηση της ιστορίας της καλαβρικής διαλέκτου θα μπορούσε να βοηθήσει σημαντικά προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση¹⁴.

Το ρομανικό στοιχείο στο κατωϊταλικό και σε άλλα ιδιώματα της ΝΕ

Η υπόθεση εργασίας που εκτέθηκε πιο πάνω, εξετάζει το κατά πόσο η έντονη ρομανικοποίηση του ελληνικού ιδιώματος της Καλαβρίας μπορεί να αναζητηθεί στην αναμφισβήτητη επίδραση του ιταλικού διαστρώματος¹⁵. Από την άλλη, όμως, δεν μπορεί

την αραβική (Caracausi 1977: 532-33). Τα έγγραφα αυτά, όμως, ήδη περιέχουν αδιάφρεστες αποδείξεις της “νόθευσης” της ελληνικής από στοιχεία καθομιλούμενης λατινικής, η οποία την εποχή εκείνη ήδη εξελισσόταν ραγδαία προς τη δημόδη, αλλά και την τοπική ιταλική της μορφή (δηλαδή, την καλαβροσικελική διάλεκτο). Τα πολυάριθμα αυτά ρομανικά στοιχεία, εγγράφονται στη διγλωσσία του καλαβροσικελικού χώρου ως τα πρώτα φαινόμενα διάβρωσης της ελληνικής από το ιταλικό στοιχείο, η οποία θα συνεχίσει να επιδρά και στους μετέπειτα αιώνες, ακόμη και όταν η ελληνική θα έχει πλέον συρρικνωθεί στα βουνά του Ασπρομόντε, το τελευταίο προπύργιο της ιταλικής ελληνοφωνίας.

¹⁴ Αξιόλογες μελέτες για το λεξιλόγιο και την πορεία της καλαβρικής διαλέκτου γενικότερα (Mosino 1985, 1987-1989) φωτίζουν κάποια ερμηνευτικά ζητήματα, κυρίως όμως θέτουν ορισμένα *termina*, στα πλαίσια των οποίων μπορεί να ενταχθεί πληθώρα λέξεων, των οποίων έως τώρα αμφισβητούνταν η “ηλικία” και η προέλευση.

¹⁵ Οι όροι “διάστρωμα” και “επίστρωμα” αποδίδουν τις λέξεις “adstratum” και “superstratum” αντίστοιχα, τις οποίες οι γλωσσολόγοι (μεταξύ των οποίων οι Ιταλοί C. Cattaneo e G.I. Ascoli) δανείστηκαν από την αρχαιολογία για να εξηγήσουν χαρακτηριστικά φαινόμενα γλωσσικής αλληλοεπίδρασης. Έτσι, μιλάμε για “επίστρωμα”, όταν μία κοινότητα, η οποία χρησιμοποιεί μία γλώσσα, ασκεί εκτεταμένη, αλλά όχι οριστική κυριαρχία πάνω σε άλλη κοινότητα, η οποία ομιλεί μία άλλη γλώσσα. Το

να αγνοηθεί το φαινόμενο του επηρεασμού του συγκεκριμένου ιδιώματος από το ενδογενές (ενδοελληνικό) ρομανικό στοιχείο, δηλαδή από τον δανεισμό της ελληνικής από τη λατινική. Η προοπτική να αναζητηθούν ομοιότητες και κοινά κατάλοιπα μεταξύ της ελληνοκαλαβρικής και των ιδιωμάτων της NE στο επίπεδο του ρομανικού επιστρώματος παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν και είναι ριψοκίνδυνο να αναφέρεται κανείς σε τόσο εκτεταμένη γλωσσική περιοχή και με διαπιστωμένη έλλειψη προκαταρκτικών μελετών. Άλλωστε, η εξαντλητική παρουσίαση αυτής της δεύτερης υπόθεσης εργασίας θα χρειαζόταν πολύ μεγαλύτερο χρόνο από αυτόν που προορίζεται για την προετοιμασία μιας εισήγησης σε συνέδριο. Θα περιοριστώ, λοιπόν, σε κάποιες γενικές αναφορές, παραπέμποντας σε προσεχείς μελέτες μου για περαιτέρω ανάπτυξη του θέματος.

Πιστεύουμε ότι ορισμένοι ρομανισμοί του “γκρεκάνικου” αποτελούν λατινικά κατάλοιπα, τα οποία, ενσωματωμένα στην ελληνική, ίσως μεταφέρθηκαν στη νότια Ιταλία κατά τις μεταναστεύσεις πληθυσμών από τον ανατολικό ελληνόφωνο χώρο. Είναι γνωστό ότι σημαντικά και πολυάριθμα είναι τα δάνεια του λατινικού επιστρώματος στην ελληνική της προβυζαντινής και της βυζαντινής εποχής (Alessio 1939, Χαραλαμπίδης 1984), καθώς επίσης η γενικευμένη επιρροή της ιταλικής, στη βενετική της κυρίως ποικιλία, στις νεοελληνικές διαλέκτους (Cortelazzo, 1983). Άλλα φαινόμενα, ωστόσο, θα πρέπει να αποδοθούν, όπως είναι φυσικό, στην επενέργεια της ρομανικής (λατινικής, ιταλικής), η οποία λειτουργούσε αναλόγως είτε ως διάστρωμα (στην Καλαβρία), είτε ως επίστρωμα (στον ελληνικό και ελληνιστικό χώρο). Εκτιμάται, λοιπόν, ότι η κατά το δυνατό συνεξέταση της συμπεριφοράς του ρομανικού στοιχείου στην κατωϊταλική και σε συγγενικές διαλέκτους της NE, θα οδηγούσε ίσως στον εντοπισμό κάποιων ισογλώσσων, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην πολυδιάστατη μελέτη της παρουσίας του ρομανικού στοιχείου στην ελληνική γλώσσα. Ένα απλό, αλλά χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η παράλληλη παρουσία του απαρεμφάτου στην Καλαβρία και την Κύπρο. Η επιλογή των δύο περιοχών δεν είναι τυχαία, αλλά βασίζεται στη διαπίστωση μιας κοινής συμπεριφοράς γλωσσικών φαινομένων (Τσοπανάκης 1983: 362), αλλά και ανάλογης ιστορικής πορείας - σε σημείο να μπορεί κανείς να μιλά για περιφερειακό ελληνισμό. Αξίζει να επισημανθεί ότι, σε αυτή τη δεύτερη ερευνητική πρόταση η φιλολογική ανάλυση βαδίζει κατά κάποιον τρόπο με τη γλωσσολογική, με την έννοια ότι τα γλωσσικά τεκμήρια ενδεχομένως επιβεβαιώνουν, παρά αποτελούν προϋπόθεση για την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Ο Rohlfs (1964: 175-76) συγκαταλέγει το απαρέμφατο στα συντακτικά και άλλα φαινόμενα, όπως είναι η χρήση του υπερσυντέλικου, η διατήρηση του δωρικού -α, κ.ο.κ., τα οποία ο ίδιος θεωρεί πως αποδεικνύουν τον συντηρητικό χαρακτήρα του

επίστρωμα αποτελείται λοιπόν από τα εμφανή -ως επί το πλείστον λεξικολογικά- στοιχεία, τα οποία μένουν ύστερα από την υποχώρηση της επικυρίαρχης γλώσσας. Απεναντίας, στην περίπτωση του “διαστρώματος”, υπάρχει απλώς επαφή ανάμεσα σε δύο γλώσσες, η οποία όμως δεν προϋποθέτει την πολιτική ή πολιτιστική υπεροχή της μιας κοινότητας πάνω στην άλλη. Πάντως, οι συγκεκριμένοι όροι χρησιμοποιούνται στην παρούσα μελέτη με σχηματικό τρόπο, ο οποίος παραπέμπει περισσότερο στη γεωγραφική τους σημασία, παρά στην κοινωνιογλωσσολογική και δεν λαμβάνει αυστηρά υπ’ όψη την έννοια του “γλωσσικού κύρους” (για τις έννοιες “στρώμα”, “κύρος” και τις αρχές της “γεωγραφικής” γλωσσολογίας (geografia linguistica) γενικότερα, βλ. Silvestri: 52-63).

καλαβροελληνικού ιδιώματος σε σχέση με άλλες ΝΕ διαλέκτους¹⁶. Ισχυρίζεται δε ότι η διατήρηση του απαρεμφάτου διαπιστώνεται, εκτός από την Καλαβρία, και στον Πόντο, χωρίς να αναφέρει την Κύπρο. Το γεγονός αυτό προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση, εκτός αν πρόκειται για δική μας παράβλεψη ή παρερμηνεία. Είναι, πράγματι, γνωστό, ότι η χρήση της συγκεκριμένης έγκλισης πιστοποιείται ευρέως στην κυπριακή διάλεκτο. Απ' όσο γνωρίζουμε, απαντά συχνά στο περίφημο *Χρονικόν* του Λεόντιου Μαχαιρά που φέρει τον χαρακτηριστικό υπότιτλο *Έκφρασις της γλυκείας χώρας Κύπρου*. Η διήγηση αυτή μπορεί να θεωρηθεί λόγιο έργο, με την έννοια του μη συλλογικού, χαρακτηρισμός που απεναντίας, αρμόζει στα δημοτικά τραγούδια. Ωστόσο, η γλώσσα, στην οποία συντάχθηκε είναι, σύμφωνα με τους ειδικούς, το λαϊκό τοπικό ιδίωμα, ώστε να θεωρηθεί ότι το *Χρονικόν* αντιπροσωπεύει κυρίως τη γλώσσα που μιλούσε ο λαός της Κύπρου κατά τον 15ο αιώνα (Μαστροδημήτρης 1996: 44).

Η χρήση λοιπόν του απαρεμφάτου είναι συχνή στο έργο. Παραθέτουμε ενδεικτικό απόσπασμα: *θέλω σου ποίσειν τόσον κακόν*, “θέλω να σου κάνω τόσο κακό” (Dawkins: 236)· είναι τα πονεμένα λόγια της βασίλισσας σε αυτήν που η ίδια θεωρεί ερωμένη του βασιλιά. Ας συγκριθεί η προηγούμενη με τις εξής προτάσεις από τα κατωϊταλικά: *an íbele íri tikandí* “αν ήθελε να πει κατιτίς” (TNC: 426 §21), *'en scéri kámi* “δεν ξέρεις να κάμεις” (TNC: 461 § 129). Και στις δύο ποικιλίες, λοιπόν, η έγκλιση αυτή φαίνεται να αντικαθιστά τη σύνταξη να + απλή υποτακτική. Ο παραπάνω στίχος του *Χρονικού* ηχεί σε μας ως μετάφραση από τις νεολατινικές γλώσσες, ειδικά από την ιταλική -η οποία, αξίζει να αναφερθεί παρεμπιπτόντως, είναι γενικώς πλησιέστερη στην ελληνική από ό,τι άλλες νεολατινικές γλώσσες, ειδικά όσον αφορά τα γραμματικά φαινόμενα που εμφανίζονται στο εξεταζόμενο χωρίο, λ.χ. η ελευθερία του υποκειμένου, η επιρρηματική λειτουργία του επιθέτου, κτλ. (Simone 1993, Μπουσμπούκη 1995). Γεγονός είναι, ότι το λατινικό απαρέμφατο διατηρείται κανονικά στην ιταλική και τη γαλλική, δύο γλώσσες που άφησαν ανεξίτηλα σημάδια στην κυπριακή διάλεκτο (Χατζηγιάννου 1997). Όμως, η επιβίωση του απαρεμφάτου στην Καλαβρία και την Κύπρο, είναι θεμιτό να αποδοθεί στην επίδραση του ρομανικού στοιχείου; Ή, μήπως, απλούστερα αποτελεί αρχαιοελληνικό “κατάλοιπο” σε έναν χώρο που έχασε τη δημιουργική επικοινωνία του με τη μητρική γλώσσα, όπως ισχυρίζεται ο παραπάνω γλωσσολόγος; Και αν το τελευταίο ισχύει για τα ελληνοκαλαβρικά, δεν μπορεί ωστόσο να ειπωθεί απόλυτα για την κυπριακή, η οποία, παρά τον αρχαϊκό της χαρακτήρα, εξακολούθησε να έχει δημιουργικές σχέσεις με τη ΝΕ. Από την άλλη, η συμβολή της ιταλικής γλώσσας στα κυπριακά, προφανέστατα δεν ήταν τόσο έντονη όσο και στη νότια Ιταλία, ώστε να μπορέσει να επιδρά αποτελεσματικά πάνω στη σύνταξή τους – η σύνταξη, άλλωστε συνιστά το πιο ανθεκτικό συστατικό μιας γλώσσας (Θεοφανοπούλου-Κοντού 1999: 1).

Είναι πιθανόν, η απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα να βρίσκεται σε έναν συνδυασμό των δύο παραγόντων. Εξάλλου, η έρευνα ίσως θα φανέρωνε πειστικότερα παραδείγματα από αυτό το οποίο υιοθετήθηκε εδώ. Ωστόσο, αυτό στο οποίο στοχεύουν οι παραπάνω παρατηρήσεις, είναι να αναδείξουν τη σημασία της συγκριτικής προσέγγισης του συγκεκριμένου θέματος, που δεν έχει ακόμη αξιολογηθεί όσο έπρεπε από τους μελετητές.

¹⁶ Σχετικά με τη διατήρηση του απαρεμφάτου στη ΝΕ και τις διαλέκτους αυτής, βλ. και την άποψη του Mackridge (1996), όπου και σχετική βιβλιογραφία.

Η αναζήτηση μιας λύσης στο εσωτερικό της μιας και μόνο γλώσσας, απεναντίας, δεν μπορεί παρά να παραπέμπει σε μονομερείς αντιλήψεις, επειδή θα άφηνε ανεκμετάλλευτη τη δυνατότητα να σταθμιστεί ο επηρεασμός αυτών των ελληνικών διαλέκτων από το ρομανικό στοιχείο γενικά και από το ιταλικό ειδικότερα. Παράλληλα, η μονόπλευρη ιστορική προσέγγιση θα στερούνταν ενδιαφέροντος, διότι δεν θα λάμβανε υπ' όψη τις δημιουργικές οσμώσεις μεταξύ διαφορετικών γλωσσών αλλά και πολιτισμών, καθώς επίσης διαφορετικών επιστημονικών πεδίων. Άλλωστε, στη συγκεκριμένη περίπτωση παραλληλισμού της Καλαβρίας με την Κύπρο, πειστικά τεκμήρια αποτελούν οι γλωσσικές ομοιότητες διαφορετικής φύσης, όπως είναι τα τοπωνύμια, τα οποία απαντούν στις δύο περιοχές, αλλά και οι εξωγλωσσικές αντιστοιχίες από τη λαϊκή παράδοση και τη λογοτεχνία¹⁷. Αξίζει να αναφερθεί, μεταξύ άλλων, η ύπαρξη αναλογιών υφολογικών και θεματικών στοιχείων στα ελληνόφωνα τραγούδια και τα κυπριακά ερωτικά ποιήματα, τα οποία είναι έντονα επηρεασμένα από την ιταλική λυρική ποίηση. Πιστεύουμε πως οι αντιστοιχίες αυτές μπορεί να αποτελούν απλές συμπτώσεις, συνηγορούν ωστόσο υπέρ της ύπαρξης μιας λανθάνουσας “εκλεκτής συγγενείας” ανάμεσα σε δύο περιοχές του ελληνισμού με έντονη την επίδραση της ιταλικής γλώσσας, συγγένεια η οποία μένει ωστόσο να αποκαλυφθεί.

Η ανακοίνωση αυτή αποσκοπεί στο να τονίσει την από καιρό ιταλικοποίηση του ελληνοκαλαβρικού ιδιώματος, υπογραμμίζοντας την ανάγκη εξέτασής του στο φως αυτής της εξέλιξης και, κατά συνέπεια, με τα ειδικά εργαλεία της μελέτης της διγλωσσίας. Άμεση προτεραιότητα στις “γκρεκάνικες” σπουδές αποτελούν η διερεύνηση των επιδράσεων της καλαβρικής διαλέκτου και, παράλληλα, η αναζήτηση των ρομανικών δανείων που απαντούν στο ιδίωμα, έτσι ώστε να εντοπιστούν ενδεχόμενες ισόγλωσσες στον διευρυμένο χώρο της ελληνοϊταλικής διγλωσσίας, από την Καλαβρία ως την ελλαδική νησιωτική χώρα. Υπάρχει βέβαια επίγνωση της εξαιρετικής δυσκολίας αυτών των εγχειρημάτων. Είναι απαραίτητο, ωστόσο, οι μελέτες του ελληνικού ιδιώματος της Καλαβρίας να ξαναπιάνουν το νήμα από εκεί που το άφησαν σπουδαίοι διαλεκτολόγοι, όπως υπήρξαν ο Rohlf s και ο Caracausi, και να γίνουν πιο συστηματικές, ώστε να μη χαθούν άλλα πολύτιμα τεκμήρια αυτής της μακραίωνης και θαυμασίας συνύπαρξης των δύο γλωσσών.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Γενικές

- Berruto G. (2001) : *La sociolinguistica* (Bologna : Zanichelli).
 Canepari L. (1999)² : *Manuale di pronuncia* (Bologna : Zanichelli).
 Cortelazzo M. (1983) : “Lingua italiana e lingua greca”, *Il Veltro*, 3-4 (maggio-agosto 1983) 411-419.
 Dawkins R. M., (ed., 1932): *Leontios Makhairas. Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled “Chronicle”* (Oxford: Clarendon Press).
 Ferguson Ch. A. (1959) : “Diglossia” στο: P. P. Giglioli (επιμ.), *Language and Social Context* (Hammondsworth: Penguin).

¹⁷ Για χρήσιμα στοιχεία σχετικά με τη σύγκριση αυτή, βλ. Minniti 1992.

- Hjelmslev L. (1961): *Prolegomena to a Theory of Language* (Madison Wis.: The University of Wisconsin Press).
- Θεοφανοπούλου-Κοντού Δ. (1999): *Μετασηματιστική Σύνταξη. Η θεωρία της Κυβέρνησης και Αναφορικής Σύνδεσης* (Αθήνα).
- Μαστροδημήτρης Π. Δ.. (1996): *Εισαγωγή στη νεοελληνική φιλολογία* (Αθήνα: Δόμος).
- Meillet A. (1965) : *Aperçu d'une histoire de la langue grecque* (Paris : Klincksieck. Ανατ.).
- Μπαμπινιώτης Γ. (1991)²: *Γλωσσολογία και λογοτεχνία* (Αθήνα).
- Μπουσμπούκης Α. (1995): “Φωνές και διαθέσεις ρημάτων στη Νέα Ελληνική και την Ιταλική”, *Λεξικογραφικόν Δελτίον του Κέντρου Συντάξεως του Ιστορικού_Λεξικού της Νέας Ελληνική Γλώσσης*, 19 (1994-1995) 103-139.
- Σετάτος Μ. (1974): *Φωνολογία της κοινής ελληνικής* (Αθήνα: Παπαζήσης).
- Silvestri D. (1994): *La forbice e il ventaglio* (Napoli: Arte tipografica).
- Simone R. (1993): “Stabilità e instabilità nei caratteri originali dell’italiano” στο: A. A. Sobrero (επιμ.) *Introduzione all’italiano contemporaneo. Le strutture* (Bari : Laterza) 41-100.
- Weinreich U. (1953): *Languages in contact* (New York: Publications of the Linguistic Circle of New York).
- Χαραλαμπίκης Χ. (1984): *Ιστορία της μετακλασικής ελληνικής γλώσσας. Α'. Η ελληνική κοινή* (Ρέθυμνο) 67-76 (“Τα λατινικά στοιχεία της Κοινής”, “Λατινικά στοιχεία στην Κοινή Νεοελληνική και τις νεοελληνικές διαλέκτους”).
- Χατζηϊωάννου Κ. (1999?): *Τα ξένα γλωσσικά στοιχεία στην Κύπρο ?*

Ειδικές

- Alessio G. (1939), “Gli imprestiti dal latino nei relitti bizantini dei dialetti dell’Italia meridionale”. *Atti del V Congresso internazionale di Studi bizantini, Studi_ bizantini e neoellenici*, 5 (1932) 344-360.
- Caracausi G. (1977), “Influssi fonetici romanzi sui dialetti neogreci dell’Italia meridionale. Vocalismo”, *Atti del XIV Congresso internazionale di Linguistica e Filologia romanza* (Napoli: Gaetano Macchiaroli) 525-553.
- (1979)^a: *Testi neogreci di Calabria. Indice lessicale* (Palermo : Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici).
- (1979)^a: “Interferenze fonetiche greco-romanze nell’Italia meridionale”, *Bollettino del Centro di Studi filologici e linguistici siciliani* XIV 3-11.
- Καραναστάσης Α. (1984-1992): *Ιστορικόν Λεξικόν των Ελληνικών Ιδιωμάτων της_ Κάτω Ιταλίας* (Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών) 5 τόμοι.
- (1991): “Επιβιώσεις γραμματικών και συντακτικών σχημάτων στα ελληνικά ιδιώματα της Κάτω Ιταλίας”, *Λεξικογραφικόν Δελτίον του Κέντρου Συντάξεως του Ιστορικού_Λεξικού της Νέας Ελληνικής Γλώσσης*, 17: 45-51.
- Καρατζάς Στ. (1958): *L’origine des dialectes néo-grecs de l’Italie méridionale* (Paris).
- Καψωμένος Στ. (1953): “Beiträge zur historischen Grammatik der griechischen Dialekten Unteritaliens”, *Byzantinische Zeitschrift* XLVI 320-348.
- Mackridge P. (1996): “The Medieval Greek Infinitive in the Light of Modern

- Dialectal Evidence”, στον τόμο *Φιλέλλην. Studies in honour of Robert Browning* (Venice: Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας), 191-204.
- Minniti-Γκώνια D. (1992): “Το δημοτικό γκρεκάνικο τραγούδι και η έντεχνη ιταλική ποίηση της Καλαβρίας”, *ΕΕΦΣΣΠΑ*, 29: 241-246.
- (1992^a): “Οι θεωρίες για την προέλευση του ελληνικού ιδιώματος της Καλαβρίας”, *Παρουσία* 8: 17-24.
- (2001): *Nuovi testi grecanici* (Cosenza: Centro Editoriale e Librario dell’Università della Calabria).
- Mosino F. (1987-1989): *Storia linguistica della Calabria* (Cosenza: Marra) 2 τόμοι.
- Rohlf G. (1950): *Historische Grammatik der unteritalienischen Gräzität* (München: Sitzunberichte der Bayer. Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse. H. 4).
- (1964): *Lexicon Graecanicum Italiae inferioris. Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität* (Tübingen).
- (1975) : *Scavi linguistici nella Magna Grecia* (Galatina).
- Rossi Taibbi G. - Caracausi G. (1959): *Testi neogreci di Calabria* (Palermo: Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici) (στο εξής: *TNC*).
- Σιδεράς Α. (1979): “Zu den Theorien über die Herkunft der unteritalienischen Gräzität”, *Südost-Forschungen XXXVIII* (1979) 226-239.
- Τσοπανάκης Α. (1983): “I dialetti greci dell’Italia meridionale rispetto a quelli neogreci”, στο: *Συμβολές στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας* (Θεσσαλονίκη: ΕΕΦΣΠΘ. Παράρτημα: Τιμητικός τόμος Α. Γ. Τσοπανάκη).